

SHIHOBIDDIN SUHRAVARDIYNING FALSAFIY G'OYALARINI TALABALARNING MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARIGA SINGDIRISH MAZMUNI VA SHAKLLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673575>

Raximova Gularo Ibragimovna

raximovagulora1976@gmail.com

RTU Pedagogika va aniq fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shihobiddin Suhravardiy falsafiy g'oyalari va ularning talabalarning axloqiy fazilatlarini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Suhravardiy ta'limotining asosiy tamoyillari, ularning bugungi ta'lim jarayoniga tatbiqi, ta'lim shakllari va metodlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Talabalar axloqiy tarbiyasini rivojlantirish uchun interfaol va innovatsion pedagogik usullardan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Suhravardiy, ishroqiylilik, axloqiy fazilatlar, ta'lim shakllari, ta'lim metodlari, axloqiy tarbiya, interfaol ta'lim.

Abstract: This article analyzes the philosophical ideas of Shihab al-Din Suhrawardi and their role in shaping students' moral qualities. The main principles of Suhrawardi's teachings, their application in today's educational process, and various teaching forms and methods are examined in detail. The possibilities of using interactive and innovative pedagogical techniques to develop students' moral education are also explored.

Key words: Suhrawardi, Illuminationism, moral qualities, teaching forms, teaching methods, moral education, interactive learning.

Kirish (Introduction). Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar tez rivojlanayotgan davrda inson axloqiy fazilatlarini shakllantirish, saqlab qolish va takomillashtirish dolzarb masalaga aylangan. Texnologik taraqqiyot va sun'iy intellektning keng tarqalishi inson faoliyatining ko'plab jabhalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, axloqiy me'yorlar va ma'naviyatni saqlab qolish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda Sharq falsafasi va qadimiy ma'naviy ta'limotlarning roli yanada ortib bormoqda. Insoniyat tarixida axloqiy komillikka erishish va ma'naviy yuksalish yo'lida turli falsafiy oqimlar shakllangan. Shulardan biri Shihobiddin Suhravardiy tomonidan asos solingan Ishroqiylilik falsafasi hisoblanadi. Bu falsafa insonning ichki nuri, ma'naviy poklik va aqliy yuksalish orqali haqiqiy bilimga erishish g'oyalarini ilgari suradi. Ishroqiylilik falsafasida ma'naviy kamolotga yetishish, ichki nur va tafakkur orqali haqiqatga yetishish muhim o'rin tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Murtozayev Sh.B. o'z tadqiqotlarida Shihobiddin Suhravardiyning "Avorif ul-maorif" ("Ma'rifatni anglaganlar") asariga alohida e'tibor qaratgan. Bu asar Suhravardiy

ta'limotining gnoseologik jihatlariga urg'u berib, insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan g'oyalarni o'z ichiga oladi. Murtozayevning fikriga ko'ra, "Avorif ul-maorif" asarida quyidagi tamoyillar talabalar ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin: Bilim va ma'rifatga oshuhtalik – Talabalar doimiy ilmga intilib, ma'naviy kamolot sari harakat qilishlari lozim. Axloqiy poklik – O'z nafsini poklash va ijtimoiy hayotda yuqori axloqiy me'yorlarga rioya qilish ta'limning muhim qismi hisoblanadi. Tafakkur va ruhiy yuksalish – Talabalar nafaqat tashqi bilimlarni egallashlari, balki ichki tafakkur va ruhiy yuksalishga intilishlari zarur. Ilm va amaliyot uyg'unligi – Haqiqiy ilm amaliyot bilan uyg'unlashganda inson komillikka yetadi.

Murtozayevning ushbu yondashuvi zamonaviy ta'lim jarayonida ham qo'llanilishi mumkin. Xususan, talabalarni ilmiy-tanqidiy tafakkurga yo'naltirish, ularning axloqiy kamolotini mustahkamlash hamda raqamli texnologiyalar davrida ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish muhimdir.

M.M. Xayrullayevning "Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari" asarida Sharqning buyuk mutafakkirlari, jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va boshqalarning ma'naviy-axloqiy ta'limotlari tahlil qilingan. Ushbu mutafakkirlar ta'lim-tarbiya orqali insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishga katta ahamiyat berishgan.

Xususan, Abu Nasr Forobiy o'z asarlarida axloqiy kamolotga erishish uchun ilm va tarbiyaning muhimligini ta'kidlagan. Uning fikricha, inson faqat bilim orqali komillikka erishishi mumkin. Abu Ali ibn Sino esa axloqiy fazilatlarni shakllantirishda ta'limning ahamiyatiga urg'u bergan va ma'naviy tarbiyani jismoniy tarbiya bilan uyg'unlashtirishni tavsiya etgan. Abu Rayhon Beruniy ham axloqiy tarbiyani jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida ko'rgan va ilm orqali axloqiy fazilatlarni rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan. Xayrullayevning asarida bu mutafakkirlarning qarashlari talaba yoshlarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishda muhim manba sifatida ko'rsatiladi. Ular ta'lim va tarbiya orqali yoshlarni komil inson qilib tarbiyalash mumkinligini ta'kidlaganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Shihobiddin Suhravardiy (1154–1191) Sharq falsafasining yirik namoyandalardan biri bo'lib, uning «Ishroqiylik» (nurlanish) falsafasi axloqiy kamolot, ma'naviy poklik va ilohiy haqiqatni anglash g'oyalari bilan boyitilgan. Suhravardiy fikricha, inson ma'naviy poklanish orqali haqiqatni anglashga erishishi mumkin. U ilm-fan, adolat va axloqni insonning yuksalishida eng muhim vositalar sifatida ko'rsatgan.

Hozirgi ta'lim tizimida talabalar axloqiy fazilatlarini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu sababli, Suhravardiy g'oyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish talabalarning nafaqat ilmiy, balki axloqiy va ma'naviy jihatdan ham yetuk shaxs bo'lib shakllanishiga xizmat qiladi. Uning falsafasida ma'naviy yuksalish, adolat, ilm va axloq ustuvorligi g'oyalari bo'lib, bular talabalarning jamiyatdagi o'rnini to'g'ri anglashiga hamda ularda insoniy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Ushbu maqolada Suhravardiy falsafasining axloqiy mazmuni tahlil qilinadi, shuningdek, uni zamonaviy ta'lim jarayoniga joriy etishning samarali shakl va metodlari tavsiya etiladi. Mazkur tahlil Suhravardiy falsafiy tamoyillarining bugungi jamiyatga mos kelishini ko'rsatish bilan birga, talabalarga axloqiy tarbiya berishda qanday yondashuvlar samarali ekanligini ham ochib beradi.

Suhravardiy falsafiy g'oyalarining axloqiy mazmuni Suhravardiy falsafasining markazida ma'naviy taraqqiyot va ichki nurni anglash yotadi. U insonning axloqiy yuksalishi yo'lida uch asosiy tamoyilni ilgari surgan:

Ma'naviy poklik va ruhiy komillik – inson o'zini doimiy ravishda axloqiy jihatdan poklash orqali oliy haqiqatga yaqinlashadi. Inson tafakkuri, qalbi va ruhiy dunyosi doimiy o'zgarish va kamolot yo'lida bo'ladi. U ma'naviy va axloqiy poklikka intilgan sari oliy haqiqatga yaqinlashadi. Bu jarayon odamning ichki dunyosini poklash, ezgulik sari intilish, axloqiy va ma'naviy tamoyillarni chuqur anglash orqali kechadi. Ruhiy komillikka erishish uchun inson nafaqat ilmiy bilimlarni egallashi, balki ma'naviy tarbiyasiga ham e'tibor berishi kerak. Ma'naviy poklik – insonning axloqiy jihatdan sof, yuksak fazilatlariga ega bo'lishi va yomon illatlardan xoli bo'lishidir. U inson qalbining pokligi, yuragidagi ezgulik, shaxsiyati va tafakkurining tozaligi bilan belgilanadi. Ma'naviy pok inson: Adolatli va halol yashaydi – har qanday vaziyatda haqiqatni ustun qo'yadi. O'z ustida ishlaydi – yomon odatlardan voz kechib, doimiy ravishda o'zini takomillashtirishga harakat qiladi. Atrofdagilarga mehr-muruvvat bilan munosabatda bo'ladi – o'zgalarga yordam berish, ularni tushunish va qo'llab-quvvatlashni o'zining axloqiy burchi deb biladi. Yomonlikka qarshi turadi – axloqsizlik, adolatsizlik va zulmga qarshi kurashadi. Ruhiy komillik – insonning ichki dunyosining barkamollikka yetishi, ma'naviy yuksalish va ruhiy barqarorlikka erishishidir. Ruhiy komil inson: Hayotning ma'nosini angelaydi va o'z hayotiy yo'lini aniq belgilaydi. Hissiyotlarini boshqarishni o'rganib, sabr-toqat va matonat bilan harakat qiladi. Hayotdagi sinovlarga bardosh bera oladi va ruhiy mustahkamlikni saqlaydi. O'zining maqsadlariga intiladi, biroq bu yo'lida vijdoniga zid kelmaydi. Ma'naviy poklik va ruhiy komillikka erishish yo'llari; Axloqiy qadriyatlarni singdirish – inson odob-axloq qoidalarini chuqur anglab, ularni hayotiy tamoyil sifatida qabul qilishi kerak. Halollik va adolatga rioya qilish – halol yashash, har qanday vaziyatda rostgo'ylik va adolatni ustun qo'yish insonni ma'naviy poklaydi. O'z ustida ishlash – inson doimiy ravishda o'zini tahlil qilishi, kamchiliklarini anglab, ularni to'g'rilashga harakat qilishi lozim. Ilm va donolikni rivojlantirish – faqat ilmiy bilim emas, balki hayotiy tajriba va donolik ham insonning ruhiy komilligiga hissa qo'shadi. Ijobiy tafakkurni shakllantirish – inson o'z hayotiga ijobiy yondashishi, umidsizlikka tushmasligi va kelajakka ishonch bilan qarashi kerak. Mehr-oqibat va insoniylikni targ'ib qilish – boshqalarga yaxshilik qilish, mehr-muruvvat ko'rsatish va insoniy munosabatlarni mustahkamlash inson qalbini poklaydi.

Ilm va hikmatning ustuvorligi – bilim olish va tafakkur qilish axloqiy yuksalishning muhim omillaridan biridir. Ilm va hikmat insoniyatning eng muhim

boyliklaridan biri bo'lib, ular orqali jamiyat taraqqiy etadi, madaniyat yuksaladi va inson axloqiy jihatdan yetuklikka erishadi. Bilim olish va tafakkur qilish insonning ma'naviy yuksalishi va axloqiy komillikka intilishida asosiy omillar hisoblanadi. Inson ilm ortidan yurgan sari tafakkuri chuqurlashib, hayotning mohiyatini yanada teran anglaydi. Ilm nafaqat insonni moddiy va ma'naviy jihatdan boyitadi, balki uning axloqiy qadriyatlarini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Ilm insonni tafakkurga chorlaydi va uni haqiqatni anglashga yo'naltiradi. Bilimga ega bo'lgan inson: Yaxshilik va yomonlikni farqlay oladi – to'g'ri xulosa chiqara olishi, adolat va halollikni qadrlashi osonlashadi. O'z fikrini asoslab bera oladi – dalillarga asoslangan fikrlash orqali har qanday masalaga xolisona yondasha oladi. Jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi – ilmi inson nafaqat o'z hayotini, balki atrofidagi insonlarning ham hayotini yaxshilashga harakat qiladi. Axloqiy yetuklikka intiladi – bilim orttirish jarayonida inson o'zida odob-axloq qoidalariga rioya qilish zarurligini anglaydi. Ilm va tafakkur insonni zulmatdan nurlarga, johillikdan ma'rifatga olib chiquvchi kuchdir. Shu bois, bilimga ega bo'lish, uni hayotda qo'llash va odob-axloq bilan uyg'unlashtirish insoniy yetuklikning eng muhim jihatlaridan biridir. Hikmat – bu faqatgina bilim emas, balki hayotiy tajriba, donolik va odob-axloq bilan uyg'unlashgan tafakkurdir. Hikmatli inson: Ilmni hayotda to'g'ri qo'llaydi – faqat bilim olish bilan cheklanmay, uni insonlar manfaatiga xizmat qildirishni maqsad qiladi. Halollik va adolatga rioya qiladi – inson bilim orttirgan sari o'ziga va jamiyatga nisbatan mas'uliyatni his etadi. Yaxshi so'z va ezgu amallar bilan yashaydi – hikmatli odam odamlar bilan yaxshi muomala qilib, ularga foyda yetkazishga intiladi. O'zgalarga bilim ulashadi – haqiqatga yetishgan inson boshqalarga ham ilm ulashishga harakat qiladi. Hikmatning ustuvorligi shundaki, u insonni axloqiy jihatdan yuksaklik sari yetaklaydi. Faqatgina ilm emas, balki uni to'g'ri qo'llay olish, donolik bilan harakat qilish, jamiyat va insoniyat manfaatini ko'zlash haqiqiy ma'naviy yuksalishga olib keladi. Bilim olishni davomiy jarayon sifatida qabul qilish – ilm olishda yosh yoki vaqt chegarasi bo'lmasligi kerak. Har bir inson umr bo'yi o'rganishi, yangiliklarni izlashni davom ettirishi lozim. Tafakkur qilishni rivojlantirish – olingan bilimlarni hayotiy tajribalar bilan solishtirish, chuqur fikrlash orqali inson o'zining axloqiy qarashlarini boyitadi. Odob-axloq qoidalariga rioya qilish – bilimning haqiqiy qimmatini uning axloqiy me'yorlar bilan uyg'unlashuvida namoyon bo'ladi. Ilmni boshqalarga o'rgatish va jamiyatga foyda keltirish – inson bilimini boshqalar bilan bo'lishgan sari uni chuqurroq anglaydi va bu orqali jamiyat axloqiy jihatdan yuksaladi. Donolik bilan hayot kechirish – ilmi inson o'z bilimini yaxshi niyatlar uchun ishlatishi, har qanday masalada adolat va halollik tamoyillariga rioya qilishi kerak.

Adolat va saxovat – jamiyatda adolat va saxovatli bo'lish insonning axloqiy fazilatlarini kamol toptiradi. Bu g'oyalar hozirgi ta'lim jarayonida yoshlarni axloqiy jihatdan tarbiyalashda samarali qo'llanishi mumkin. Insoniyat taraqqiyoti va jamiyat barqarorligi axloqiy qadriyatlarning ustuvor bo'lishiga bog'liq. Shu jihatdan, adolatlilik va saxovat inson shaxsiyatining eng yuksak fazilatlaridan

sanaladi. Adolat – jamiyatda tenglik va haqiqatni ta'minlovchi muhim tamoyil bo'lsa, saxovat – insonning mehr-oqibatli, bag'rikeng va muruvvatli bo'lishini ifodalovchi xislatdir. Har ikkisi birgalikda inson ma'naviyatini boyitadi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Adolat va saxovat insonning axloqiy yuksalishiga yordam berib, uning qalbini poklaydi, boshqalarga bo'lgan munosabatini yaxshilaydi va jamiyatda mehr-oqibat muhitini mustahkamlaydi. Adolat – bu insonning to'g'ri yo'ldan yurishi, har bir ishda haqiqatni ustun qo'yishi va odil qaror qabul qilishidir. Adolatli jamiyatda tenglik, halollik va qonuniylik hukm suradi. Adolatning inson axloqida tutgan o'rni quyidagilarda namoyon bo'ladi: Haqiqatga intilish – Adolatli inson haqiqatni izlaydi va unga amal qiladi. U yolg'on va firibgarlikka qarshi turadi. Halollik – Har qanday holatda halollik va poklikni saqlab qolish inson axloqining mustahkamligini ko'rsatadi. Haq-huquqni himoya qilish – Adolat tamoyiliga amal qilgan inson o'zining va boshqalarning haq-huquqlarini himoya qilishga intiladi. Jamiyat barqarorligini ta'minlash – Agar jamiyatda adolat qaror topsa, zo'ravonlik va adolatsizlik kamayadi, natijada barqarorlik va farovonlik oshadi. Adolat hayotning barcha sohalarida muhim rol o'ynaydi – ta'limda, iqtisodda, siyosatda va shaxsiy munosabatlarda. Odamlar o'zaro adolatli bo'lishsa, jamiyat yanada taraqqiy topadi va insonlar o'zlarini xavfsiz his qilishadi. Saxovat – insonning boshqalarga yordam berishga tayyorligi, mehribon va bag'rikeng bo'lishidir. Bu xislat inson qalbining yuksakligini va ruhiy komilligini namoyon etadi. Saxovat quyidagi jihatlarida aks etadi: Mehr-muruvvat va insonparvarlik – Saxovatli inson boshqalarning muammolarini tushunadi va ularga yordam qo'lini cho'zadi. Jamiyatda birdamlikni mustahkamlash – Saxovat bilan ish yuritgan insonlar bir-biriga ko'maklashadi, bu esa jamiyatning mustahkamligiga olib keladi. Ezgulik va bag'rikenglikni rivojlantirish – Saxovat inson qalbini ezgulikka yo'naltirib, uni yomon illatlardan uzoqlashtiradi. Boylik va mavqe emas, ma'naviyat ustuvor bo'lishi – Saxovatli inson moddiy manfaatlarni emas, balki insoniy qadriyatlarni birinchi o'ringa qo'yadi. Saxovat – bu faqat moddiy yordam berish emas, balki mehribonlik, iliq so'z, qo'llab-quvvatlash va boshqalarga yaxshilik qilish orqali ham namoyon bo'ladi.

Adolat va saxovat bir-birini to'ldiruvchi axloqiy tamoyillardir. Adolat – haqiqatni ta'minlovchi asos bo'lsa, saxovat – insoniylikni yuksaltiruvchi fazilatdir. Agar inson saxovatli bo'lib, adolatga rioya qilmasa, uning saxovati samarasiz bo'lishi mumkin. Xuddi shuningdek, adolat ham mehr-muruvvatsiz quruq qonun-qoida shaklida qolib ketishi mumkin. Shuning uchun haqiqiy barkamol inson bu ikki fazilatni o'zida mujassam etishi lozim.

Agar jamiyatda boylar va kambag'allar orasida adolat bo'lsa, kambag'allar ezilmaydi va boylar esa saxovat qilib, o'z boyligini jamiyat farovonligiga xizmat qildiradi. Agar rahbar adolatli va saxovatli bo'lsa, uning ostida ishlovchi odamlar ishonch bilan harakat qiladi, natijada jamiyat rivojlanadi. Ota-ona farzandiga saxovatni o'rgatsa, lekin adolat bilan tarbiya qilmasa, u bolaning noto'g'ri yo'lga kirib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Adolat va saxovatga rioya qilish har bir insonning shaxsiy fazilatlari orqali shakllanadi. Ularni rivojlantirish uchun

quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim: Haqiqatni ustuvor qo'yish – Har qanday vaziyatda rostgo'ylik va adolatga tayanish kerak. Boshqalarga yordam berish – Saxovat faqat moddiy yordam emas, balki insonlarga yaxshi so'z aytish, ularni qo'llab-quvvatlash ham saxovat hisoblanadi. Adolatli qarorlar qabul qilish – Shaxsiy manfaatdan ko'ra jamiyat manfaatini birinchi o'ringa qo'yish kerak. Mehr-oqibat va insonparvarlikni targ'ib qilish – Har bir inson boshqalarga yaxshilik qilishga intilishi lozim. Zolimlik va adolatsizlikka qarshi chiqish – Agar jamiyatda adolatsizlik yuzaga kelsa, unga befarq bo'lmay, uni tuzatishga harakat qilish kerak.

Tahlil va natijalar (Analysis and results) Talabalarga Suhravardiy falsafiy qarashlarini yetkazish quyidagi ta'lim shakllari orqali amalga oshirilishi mumkin:

Ma'naviyat va axloq darslari – maxsus ma'ruzalar orqali Suhravardiy g'oyalari tushuntiriladi.

Falsafiy seminarlar va muhokamalar – talabalar bilan fikr almashish orqali ularning axloqiy ongini oshirish.

Badiiy adabiyot va tarixiy asarlar o'qish – Suhravardiy asarlari va uning falsafiy ta'siri aks etgan asarlarni tahlil qilish.

Axloqiy masalalar bo'yicha tadqiqot ishlari – talabalarni mustaqil izlanishga yo'naltirish.

O'qitish metodlari Talabalarga Suhravardiy falsafasini singdirishda quyidagi pedagogik metodlar samarali hisoblanadi:

Suhbat va savol-javob – talabalar bilan falsafiy masalalarni muhokama qilish.

Tahliliy yondashuv – Suhravardiy g'oyalarini bugungi jamiyat axloqiy muammolari bilan bog'lash.

Ilmiy ijodiy yondashuv – talabalarni mustaqil tadqiqot ishlari va esse yozishga rag'batlantirish.

Interfaol ta'lim metodlari – rolli o'yinlar, guruhiy munozaralar va case study usullaridan foydalanish.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations) Shihobiddin Suhravardiy falsafasi axloqiy kamolot va ma'naviy poklik tamoyillariga asoslangan bo'lib, insonning ichki dunyosini nurlantirish va uni oliy haqiqatga yo'naltirishga xizmat qiladi. Uning g'oyalari inson tafakkurini chuqurlashtirib, axloqiy jihatdan yuksalishga turtki beradi. Suhravardiy falsafasi nafaqat shaxsiy yetuklik, balki jamiyatda adolat, halollik va ma'naviy poklikni mustahkamlashga yo'naltirilgan. Bugungi ta'lim jarayonida Suhravardiy falsafasining o'rni juda muhim. Uning g'oyalari talabalarni axloqiy jihatdan shakllantirish, ularda komil inson fazilatlarini rivojlantirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Zamonaviy yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, ularda axloqiy tamoyillarga hurmat va ma'naviy barkamollikka intilish tuyg'usini shakllantirishda Suhravardiy falsafasi katta ahamiyatga ega. Zamonaviy ta'lim tizimida Suhravardiy falsafasidan keng foydalanish talabalar ma'naviyatini boyitish, ularda insoniylik, adolat va ma'rifatga bo'lgan ishtiyoqni oshirishga xizmat qiladi. Axloqiy tarbiya faqatgina nazariy bilim berish bilangina cheklanmay, balki amaliy faoliyat orqali talabalarning ongiga singdirilishi kerak. Shu bois, uning falsafiy qarashlarini o'quv

jarayoniga integratsiya qilish ta'lim tizimining axloqiy va ma'naviy jihatdan yanada boyishiga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Murtozayev Sh.B., Shihobiddin Suhravardiyning "Avorif ul-maorif" ("Ma'rifatni anglaganlar") asari va uning gnoseologik ta'limoti. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, Buxoro, 2023. 130 bet
2. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т: Ўзбекистон, 1971, 310 б
3. Зоиров Э. Махдуми Аъзамнинг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари: Фалсафа фанлари номзоди дисс. автореф. –Тошкент, 2007.
4. Ислом энциклопедияси. Зухриддин Хусниддинов тахрири остида, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2004, 272-273 бетлар
5. Мансурова З.А. Проблемы текстологии и поэтики стиля «Мисбах аль Хидая ва Мифтах аль-Кифая» Иззуддина Махмуда Кашани». Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата филологических наук, Душанбе, 2021, стр 5.

BUYUK ALLOMALARIMIZ VA IX–XII ASRLARDAGI MADANIY UYG‘ONISHNING JAHON SIVILIZATSIYASIGA TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673640>

Tillayev Bobomurod Abduvoxobovich,
NamDPI
Karimova Noilaxon Ilxomjon qizi,
NamDPI talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada IX–XII asrlarda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishida allomalarimizning buyuk xizmatlari va ularning ta’lim-tarbiya haqidagi qarashlari hamda buyuk allomalarimizning yevropa davlatlarida tutgan o’rni to’g’risida ma’lumot keltirilgan.

Kalit so’zlar. Sharq uyg’onish davrida ilm-fan, buyuk allomalarimizning pedagogik qarashlari, Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi bobokalonlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo’shgan hissasi.

Abstract: this article presents the great contributions of our scholars to the development of science and culture during the 9th–12th centuries, as well as their views on education and upbringing. It also provides information about the role of our prominent scholars in European countries.

Keywords: scientific progress during the Eastern Renaissance, pedagogical views of our great scholars, the contributions of forefathers such as Muhammad al-Khwarizmi, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali ibn Sina, and Alisher Navoi to world civilization.

Kirish. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o’tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda “Inson qadri uchun” tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo’nalishlari belgilab olindi. Shu qatorda ta’lim sohasiga e’tibor qaratilib, o’rta va umumiy o’rta ta’limda darsliklarni yangilash va o’qish usulini osonlashtirish bo’yicha zamon talablariga moslashtirish kabi vazifalar belgilandi.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 29 yanvardagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi” farmonining 73-maqsadida quyidagi vazifalar bajarish belgilanib olindi: “buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o’rganish va keng targ’ib etish, IHT, IRSIKA, AYSESKO, YUNESKO kabi dunyoning nufuzli xalqaro tashkilotlari, ilmiy–tadqiqot markazlari va universitetlari bilan hamkorlikda “Yangi O’zbekiston - Uchinchi Renessans” shiori ostida xalqaro konfrensiya, simpozium va anjumanlar tashkil etish” kabi keng ko’lamli vazifalar belgilangan va shu yo’nalishda bir qator tadbirlar o’tkazib kelinmoqda [1].

Bunga ko'ra, buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratilishiga e'tibor qaratildi. Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish maqsadida O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, Islom sivilizatsiya markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabi vazifalar belgilandi.

Shu o'rinda, Taraqqiyot strategiyasining 74-moddasi "Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash" deb nomlanib, unga ko'ra milliy madaniy markazlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi yanada takomillashtirish vazifalar belgilandi. Bu esa buyuk ajdodlarimiz merosini yanada chuqurroq o'rganish, uni yoshlar orasida keng tar'g'ib etish va ongida ularga nisbatan hurmat uyg'otish imkonini yaratdi. Shu bois, avvalom bor biz o'zimiz tariximizni chuqur bilishimiz va har zamon unga nazar solib, murojaat qilishimiz darkor [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. IX-XII-asrlardagi boy madaniy tariximizni o'rganar ekanmiz, Sharq uyg'onish davrida Yevropa uyg'onish davrining asosiy belgilari mujassamligini ko'rishimiz mumkin: jo'shqin ijodiy faoliyat ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemisl asarlarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq uyg'onish davri ham ulug' allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'beklar jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino kabi faylasuflar falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi. Olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqildi. Sheriyatda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy singari daho ijodkorlar yetishib, o'lmas asarlar yaratdilar, ishq muhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni madh etdilar [2].

Yevropaning ko'plab qismida ham bizning buyuk allomalarimiz ilm charog'ini yoqdilar. Jumladan, ispanlar yozuvi ham, shimoliy oromiy yozuvi ham Osiyodan olinganligi hech kimga sir emas. Aniq fanlar va ularni o'rganish usullarini, dehqonchilik va chorvachilik ilmlari, dengizda suzish, harbiy texnika kabi sohalarni Yevropa Sharqdan olib rivojlantirdi. Matematika, kimyo, tibbiyot sohasida ham bizning allomalarimizning xizmatlari buyuk [3].

Muhammad Al-Xorazmiy algebra va algoritm fanlarining asoschisi bo'lib, u falakiyotga oid ishlarida hindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etgan, "Xorazmiy ziji" nomli mashhur astronomik jadvallar tuzdi. Ma'lumotlarga ko'ra VII-XV asrlarda hammasi bo'lib 100 taga yaqin zij (trigonometriya va falakiyotga oid) jadvallar mavjud bo'lgan. Ana shu zijlar orasida boshqa olimlar bilan birga Al-Xorazmiy tuzgan zijlar ham mavjudligi bizni faxrlantiradi. Al-Xorazmiy sinus funksiyali trigonometrik jadvallarning rivojiga ham katta hissa qo'shgan bo'lib,

keyinchalik bu amaliyot tangens funksiyasining ekstrapolyatsiyasini vujudga keltirdi. U takomillashtirgan ikki xato orqali hisoblash usuli muallifni natijada differentatsiya konsepsiyasiga olib keldi. Shu bilan birga, olim konussimon kesmalarning geometrik holatini ham takomillashtirdi. Bobokalonimiz Al-Xorazmiy kitoblariga ko'plab olimlar qiziqib, 1126-yilda xattoki lotin tiliga ham tarjima qilishgan. Uning ilmiy merosi hozirgi kunga qadar dunyoning har bir joyida foydalanib kelinmoqda [4].

Yana bir buyuk qomusiy olimlarimizdan hisoblangan Abu Rayhon Beruniy (973-1048) astronomiya, matematika, geografiya, arifmetika, tibbiyot, tarix va fanning boshqa sohalariga oid qator risolalar yaratgan. Beruniy harakat trayektoriyasi va osmon yoritgichlari shaklining ellipsoid ekanligi haqida birinchi bo'lib fikr yuritgan olimlardan bo'lib, joylarning geografik uzoqligini, kengligini aniqlash yo'llarini tanlab olishda novator hisoblanadi. U trigonometriyani, geometriyani keng qo'llash orqali o'zidan oldingi astronomlarga nisbatan ancha aniq natijalarga erishdi. Jumladan, birinchi bo'lib Yer maketi bo'lgan globusni yaratdi va yer shar shaklida ekanligini isbotlab berdi. Bu esa o'sha davrdagi ilm sohasida kata burilish yasab berdi.

Buyuk Sharq qomusiy olimlarimizdan Abu Nasr Forobiy ham ilm-fanda kata xissa qo'shib, shu bilan birga ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etish borasidagi ishlari bizga hozirda ham dastural amal bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Jumladan, quyidagilarni alohida ta'kidlash mumkin:

- Ta'lim degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatlarni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish;
- Tarbiya jarayoninig muvaffaqiyatli kechishi uchun tarbiya beruvchining o'zi tarbiyali bo'lmog'i shart;
- Ta'lim faqat so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi;
- Tarbiya har bir xalq, millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga o'rgatishdir;
- Inson - dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni [5].

Abu Nasr Forobiy shaxs kamolotida ta'lim-tarbiya berish zarurati, bu usullardan kutilgan asosiy maqsad va bola tarbiyasi usullari haqida qimmatli ma'lumotlarni bayon etgan. U bolaning tug'ilganidan boshlab, oyoqqa turguncha ma'lum tartibda tayanib borishga katta e'tibor qaratilishiga to'xtalgan. Forobiy bu dunyoqarashida inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilmiy, ma'rifatli qilish uchun xizmat qiluvchi ruhiy jarayonlarga alohida e'tibor bergan. U o'zining ko'plab risolalarida insonning ma'naviy rivojlanishini ilm ma'rifatga bog'liq ekanligini ta'kidlagan. Bu esa inson hayotida ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos ekanligini bildiradi.

Abu Ali Ibn Sino ham Forobiyning fikrlarini davom ettirgan holda bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- Bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- Ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- Olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- O'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- Bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- O'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish [6].

Natijalar. Bu talablar hozirgi ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritarkan, quyidagi usullarni keltiradi: bolalar bilan muomala qilishda bosiq, jiddiy bo'lish; berilayotgan bilimni talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish; ta'limda turli metod va shakllardan foydalanish; talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati; shaxsiy xususiyatlarini bilish, fanga qiziqitira olish; berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish; bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish. Har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish zarurligini ta'kidlagan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Ibn Sino birgina ta'limda emas, balki tibbiyot sohasida ham juda mashhur. Uning "Tib qonunlari" asari butun jahonning tibbiyot sohasida keng qo'llanilib kelinmoqda, yevropaliklar uni Avisena deb atashadi, xattoki, hozirgi kunda bu nom meditsina so'zining kelib chiqishining asosi hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlaridan biri bo'lgan buyuk Alisher Navoiy ham o'zbek adabiyotining yorqin namoyondalaridan hisoblanadi. U ko'plab asar va dostonlar yozgan, ayniqsa o'z ichiga besh dostonni qamrab olgan „Hamsa“ si juda mashhur. Hamsa asari insoniylik tuyg'ulari, vatanga bo'lgan mehr-muhabbat, ishq-muhabbat va qadriyatlarimiz aks etgan asardir. Bu asarni o'qigan har bir insonni qalbida milliy iftixor tuyg'ularini aks ettira oladi. Shu bilan bir qatorda shoir yoshlarni ilmdan amalda foydalanish zarurligini ham ta'kidlaydi [7,8];

Ilm Navoiy senga maqsud bil,
Endiki ilm o'ldi amal aylagil.

Bu misraning ma'nosi shuki, "Ey Navoiy, ilm senga maqsad bo'lsin, deb bil" deya shoir o'ziga murojaat qilib, ilm olishga intilish kerakligini ta'kidlaydi. "Endilikda ilm o'ldi, amal aylagil" - bu yerda "ilm o'ldi" iborasi ilmning qadri yo'qolganini, unga e'tibor berilmayotganligini anglatadi. Shuning uchun ham shoir faqat ilmning o'zi yetarli emasligini, balki unga amal qilish kerak ekanligini qisqagina bayon etadi. Navoiy oliyjanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o'qish, o'rganish va yuksak odobli, a'lo xulqli bo'lishida ta'lim-tarbiya alohida ahamiyatga ega ekanligini tasarruf etadi.

Muhokama. Shunday qilib, IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan madaniy uyg'onish insoniyat tarixidagi eng yuksak ilmiy va madaniy o'zgarishlardan biriga aylangan. Bu davrda yaratilgan ilmiy yutuqlar va ular tomonidan jahon sivilizatsiyasiga qo'shilgan hissalar, nafaqat islom dunyosining, balki butun dunyo ilm-fanining rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Buyuk

allomalar o'zlarining asarlari orqali insoniyat tafakkurini yangi bosqichga olib chiqib, ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynadilar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ular buyuk asarlari va ko'plab risolalari orqali vatanimiz sharafiga yuksak darajalarga olib chiqdilar, hamda kelajak avlod uchun bitmas tugalmas boy meros qoldirdilar. Biz yosh avlodlar ularga munosib tarzda ularni biz uchun qoldirgan meroslaridan oqilona foydalanib, yurtimiz ravnaqiga xissa qo'shmog'imiz kerak. Shunday ekan, buyuk allomalar yurtida tug'ilib o'sganimiz biz uchun alohida faxr va iftixor berib, yanada ilm olishga, harakatga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. SH. M. Mirziyoyev. PF-60 "2022- 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" T. 2022.
2. Тиллаев, Б.А. (2014). Патриотическое воспитание молодежи-как важная составляющая духовно-нравственного воспитания детей и молодежи. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, (4), 146-148.
3. Тиллаев, Б. (2024). Globallashayotgan dunyoda ommaviy axborot vositalari va millat imidjining shakllanishi. Новый Узбекистан: наука, образование и инновации, 1(1), 491-493.
4. Мухитдинова, Ж. Р., Хайитмирзаева, М. М. (2020). PEDAGOGICAL HERITAGE AND CONTRIBUTION OF THE EAST AND CENTRAL ASIA THINKERS IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(3), 436-441.
5. Тоштемирова, М.О. O'qish darslarida buyuk ajdodlarimiz merosidan foydalanish / М.О. Тоштемирова, М.А. Туйчиева.-Текст: непосредственный // Молодой ученый. -2020.- № 2 (292).-С.
6. Еркаев А., Учинчи Ренессанс – миллий гоё сифатида. "Янги Узбулистон" газетаси. № 172 (172).1-2 бет

Internet saytlari:

7. [https://Uzbekistan.lv/uz/president-Islom Karimovning](https://Uzbekistan.lv/uz/president-Islom_Karimovning) – o'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi uning zamonaviy sivilizatsiya rivojida roli va ahamiyati;
8. <https://uz.wikipedia.org>;